

Normunds Dzintars – filologijas magistras, kalbotyros krypties doktorantas, Liepojas universiteto Humanitāriņu mokslu ir menų fakulteto lektoriuss.

Moksliniai interesai: latvių kalbos mokymas (latvių kalbos vadovėlių istorija, gimtoji kalba XX–XXI a. mokykloje).

Adresas: O. Kalpaka 90–34, LV-3401 Liepāja, Latvija.

Tel. +371634 85038.

El. paštas: normundsdzintars@gmail.com.

Normunds Dzintars – master of Philology, doctoral student of linguistics at Liepāja University. Research Fellow at Faculty of Humanities and Art, Liepāja University.

Research interests: applied linguistics (Latvian language curriculum development).

Address: O. Kalpaka 90–34, LV-3401 Liepāja, Latvia.

Phone: +371634 85038.

E-mail: normundsdzintars@gmail.com.

Normunds Dzintars

Liepājas Universitātē

SALĪDZINĀMI VĒSTURISKĀS VALODNIECĪBAS FAKTI FONĒTIKAS MĀCĪBU SATURA SKAIDROJUMĀ LATVIEŠU SKOLU GRAMATIKĀS 20. GADSIMTA 20.–50. GADOS¹

Anotācija

Straipsnis tiks las – ištirti lyginamosios istorinēs kalbotyros faktų panaudojimą dėstant latvių kalbos fonetiką. Ugdymo programų ir vadovėlių, išleistų 1923–1940 ir 1945–1958 m., chronologinė–sisteminė analizė leido atskleisti teikiamų lyginamosios istorinēs kalbotyros duomenų apimtis ir tendencijas. Lyginamosios istorinēs kalbotyros faktų panaudojimas latvių kalbos vadovėliuose leidžia mokiniui pažinti savo kalbos šaknis, raidą.

Tyrimas parodė lyginamosios istorinēs kalbotyros faktų panaudojimo tendencijas. Po Antrojo pasaulinio karo mokymo programose fonetikai skiriama mažiau dėmesio, nes svarbiausiomis laikomos morfologija ir sintaksė. Todėl istorinis požiūris į fonetinius reiškinius susiaurintas: nebeanalizuojamos latvių tarmės, garsų raida ir santykiai su giminiškomis kalbomis.

¹

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: fonetika, vadovēlis, mokymo programos, lyginamoji istorinė kalbotyra.

Abstract

The aim of the article is to indicate the comparative-historical linguistic facts used in teaching Latvian language phonetics. Study programmes, contents of specific textbooks published in 1923–1940 and 1945–1958 is the basis for identifying the extent to which comparative-historical linguistic findings are found in curriculum.

Practical application of findings of comparative-historical linguistics on Latvian language textbooks provides students with improved understanding of historic background of the language and knowledge base required to analyse historic processes affecting the language development.

After the WWII the role of phonetics in curriculum narrowed, giving way to morphology and syntax, both considered more valuable. Historic accounts of phonetic phenomena, origin of accents and transformations, are substituted by other areas.

KEY WORDS: phonetics, textbook, school programme, comparative-historical linguistics.

Latviešu valodas kā dzimtās valodas skolu gramatikās atsevišķu valodas parādību skaidrošanā – mācot fonētiku, morfoloģiju, etimoloģiju, semantiku – izmantoti salīdzināmi vēsturiskās valodniecības fakti. Par salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumu izmantošanu gramatikas mācību grāmatās var runāt, sākot ar 1907. gadu, kad iznāk Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha *Latviešu gramatika* (Endzelīns, Mīlenbahs 1907), kurā skatīti valodas vēstures jautājumi, skaidrojot gan valodu savstarpējo kontaktu ietekmes, gan līdzības un atšķirības skaņu un vārdformu sistēmā. Uzmanību saista tas, ka pagājušā gadsimta 50. gadu sākumā skolu gramatikās sarūk salīdzināmi vēsturiskās valodniecības faktu izmantojums mācību satura pamatošanā, īpaši tas attiecināms uz fonētikas mācību saturu pamatskolā. Var teikt, ka tas tiek samazināts 40. gadu beigās politisku nostādņu dēļ, par ko sīkāk tiks iztirzāts rakstā.

Raksta mērķis ir konstatēt, kuri salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumi izmantoti, mācot latviešu valodas fonētiku. Lai noskaidrotu, kādā apjomā mācību saturā tiek iekļauti salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumi, veikti šādi uzdevumi: pētītas mācību programmas, kā arī analizēts mācību saturs atsevišķās latviešu valodas mācību grāmatās, kas izdotas laikā no 1923. gada līdz 1940. gadam un no 1945. gada līdz 1952. gadam. Par pētniecības metodi izvēlēta mācību grāmatu un programmu hronoloģiski sistēmiskā analīze.

Mācību programmās atspoguļotais latviešu valodas mācību saturs

Latvijas brīvvalsts laikā mācību programmās tiek uzsvērts, ka skolēniem nav jādod gatavas zināšanas un ka viņiem ir pašiem jānovēro, jāsalīdzina, jāizdara secinājumi (Programas projekts 1921). Tāpat vērība pievērsta tam, lai skolēnos audzinātu cieņu pret valodu (Programa 1925). Programmu saturā salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumu izmantojams ir nojaušams mācību satura izklāstā: fonētikas sistēmas apguvē. Atzīmējama ir īpatnība, ka mācību grāmatu autori mācību priekšmeta uzdevumus formulē arī grāmatu ievados, kur rodamas atsauces, ka šis mācību līdzeklis veidots, balstoties uz kādu no tā laika mācību programmām.

Pēc Latvijas okupācijas 1940. gadā pakāpeniski mainās arī salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumu izmantojuma plašums mācību grāmatās, to sašaurinot, tādēļ aktuāli šķita pētīt atsevišķas latviešu valodas mācību grāmatas, kas izdotas gan Latvijas Republikā 20. gadsimta 20. un 30. gados, gan Padomju Latvijas pirmajā desmitgadē. Vēsturisko apstākļu dēļ valodas mācību saturā salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atziņas fonētikas mācību saturā tiek izmantotas līdz pat 1945. gadam. Pēc tam, pastiprinoties politiskās ideoloģijas ietekmei uz mācību satura izvēli, vēsturiskais skatījums uz valodas parādībām tiek sašaurināts. Latviešu valodas mācību programmās, it sevišķi 20. gadsimta otrajā pusē, tiek uzsvērts, ka valodas mācība ir zinātne un ka tās pamatlikumiem un faktiem jābalstās uz zinātniskas bāzes (Programa 1950, 3).

Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumi mācību grāmatās Latvijas Republikas laikā

Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha mācību grāmatas otrajā izdevumā (Endzelīns, Mīlenbahs 1923), kas izdots 1923. gadā (trešajā izdevumā 1925. gadā nav izmaiņu), ir nodaļa *Latviešu valoda un viņas izloksnes un vēsture; radu valodas*. Mācību grāmatas pirmizdevumā autori iekļāvuši izlokšņu tekstu paraugus, bet otrajā izdevumā tie vairs nav iekļauti. Otrajā izdevumā, salīdzinot ar pirmizdevumu, ir plašāks radu valodu skaņu sistēmu salīdzinājums. Savukārt Viktora Ramāna (Ramāns 1928) *Latviešu valodas mācībā vidusskolām un pašmācībai* ir nodaļa ar nosaukumu *Latviešu valodas radniecība ar citām valodām; Baltu valodas; Latviešu valodas dialekt-*

ti. Lai arī šie temati vairāk attiecināmi uz vispārīgās valodniecības jautājumiem, tomēr tie sīkāk analizējami, jo tajos salīdzināta skaņu sistēma gan baltu valodās, gan latviešu valodas izloksnēs. Par pamatizdevumu uzlūkojama Jāņa Endzelīna un Kārļa Milēnbaha mācību grāmata, jo Viktors Ramāns savas grāmatas priekšvārdā norāda, ka, izstrādājot savu mācību līdzekli, izmantojis iepriekš minēto autoru atziņas. Minētās mācību grāmatas cieši saistītas ar valodniecības teoriju atziņām, par ko abu mācību grāmatu autori min priekšvārdos. Jānis Endzelīns un Kārlis Milēnbahs mācību grāmatā plaši pievēršas latviešu valodas izloksņu atšķirību atklāšanai, norādot galvenās atšķirības, kādas vērojamas fonētiskajā un morfoloģiskajā līmenī, pamatojot to ar skaņu saīsinājumiem vai pārveidojumiem. Otrā izdevuma priekšvārdā (Endzelīns, Milēnbahs 1923, 6) autori norāda, ka latviešu valodu mācās vairāk nekā krievu laikos, tāpēc šādas gramatikas lasītāju prasības ir lielākas, līdz ar to, salīdzinot ar pirmo izdevumu, latviešu valodas skaņas un formas vairāk salīdzinātas ar radu valodu skaņām. Lai arī abās mācību grāmatās ievadparagrāfu nosaukumi ir līdzīgi, mācību saturs nav identisks. *Latviešu valodas gramatikā* vispirms aplūkotas latviešu valodas izloksnes un dialekti, konstatējot galvenās atšķirības fonētikas līmenī (*a > o*; *i > ei*; *u > ou* u. c.; pārveidojumi skaņu kopās *šk > šk*, *žg > žg* augšzemnieku izloksnēs, gala zilbju patskaņu zudums tāmnieku izloksnēs). Aplūkojot valodas vēstures jautājumus, Jānis Endzelīns norāda arī uz galvenajām dialektālajām īpatnībām, kas šķir vienu dialektu no otra, minot galvenos skaņu pārveidojumus, kas notikuši laika gaitā, piemēram, „lejšzemnieku *a* zināmos gadījumos pārvērties par tīru (vācu vai krievu) *o* (piem. *golva* = *galva*); gaļais *a* pārvērties par tīru (vācu vai krievu) *o* (piem. *brōļi* = *brāļi*) un dažās izloksnēs tālāk par divskani *oa* (*broaļi*), no kam augšzemnieki dabūjuši palamas vārdu *broliši*” (Endzelīns, Milēnbahs 1923, 10). Lai pārādītu latviešu valodas piederību indoeiropiešu (ide.) valodu saimei, grāmatas autori sniedz informāciju par valodu radniecību. Mācību grāmatā salīdzinātas latviešu un lietuviešu valodas skaņas un to pārmaiņas, piemēram, „savienojumi *an*, *en*, *in*, *un*, kas visās citās baltu valodās (arī kuršu) valodās ir paglābušies, latviešu valodā ir pārvērtušies par *uo*, *ie*, *ī*, *ū*; piem. *ruoka* < *ranká* [...]” (Endzelīns, Milēnbahs 1923, 10). Tāpat latviešu un lietuviešu valoda tiek salīdzināta ar prūšu valodu, sastatot gan fonētisko, gan morfoloģisko sistēmu un sistematizējot kopīgo un atšķirīgo. Skolēni tiek iepazīstināti ar galvenajiem skaņu likumiem, kas nosaka vēsturiskās fo-

nētiskās pārmaiņas vokālismā. Mācību grāmatas autori pamato baltu un slāvu valodu kopīgās iezīmes, analizējot identiskas morfēmas vārda sastāvā (latviešu *roka*, lietuviešu *rankà*, senslāvu *rŏka*, krievu *pykà*; latviešu *nest*, lietuviešu *nēšti*), norādot uz divskaņa *eu* pārveidojumu par *jau* (īau), no kā savukārt radies slāvu *ju* (latviešu valodā *ļaudis*, bet krievu valodā *люди*). Uzmanība pievērsta arī atbilstmēm gala zilbju vokālismā, kā arī īpašības vārdu noteikto galotņu izveidē (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 11).

Nodaļā *Skaņu mācība* (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 12–18) autori aplūko latviešu valodas skaņu cilmi, salīdzinot to ar citām radu valodām, respektīvi, skolēniem tiek mācīts par skaņu pārmaiņām gan saknes, gan piedēkļu zilbēs, piemēram, „latviešu (kā arī leišu un prūšu) īsais *i* cēlies pirmkārt no ide. pirmvalodas *i*, kas paglābies palaikam arī citās radu valodās, atskaitot slāvu valodas (slāvu pirmvalodā *i* pārvērties par *ь*, kas krievu valodā vai nu ir zudis, vai pārvērties par *e*); piem. latv. *viss*: lei. *vīsas*, pr. (siev. k. viensk. nom.) *wissa*, sensl. *ѡсѡ*, kr. *ѡесѡ*; latv. *likt*, lei. *likti*, latīņu *re-lictus* „atstāts” u. c.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 12). Skolēni uzzina arī par skaņas *i* zuduma pakāpi, kas neapšaubāmi palīdz labāk izprast mācību vielu, kur tiek mācīts par alternāciju, turklāt minēti piemēri no latviešu, senslāvu, kā arī sanskrita (latv. *mirt*: lei. *mirti*, senslāvu *мърѣи*: sanskrita *mṛtás*). Detalizēti analizēta visu īso patskaņu cilme, salīdzinot arī ar izlokšņu formām, kur tas valodas apguvējiem var būt svarīgi. Piemēram, rādot skaņas *i* cilmi, mācību grāmatā rakstīts: „... rakstu valodā sastopam jaunāku *i* vecāka (izloksnēs vēl paglabāta) *u* vietā vārdos: *divi* (sal. Alsungas *duvējāds*), *zivs* (Neretā: *zuvs*, Drustos u. c. *zuve*), *sivēns* (izloksnēs: *suvēns*), *dibens* (izloksnēs: *dubens*).” (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 12–13) Šāda plaša informācija, kas tiek dota skolēniem, neapšaubāmi rada lielāku izpratni par valodu un tās attīstību, kas ļauj labāk saprast un novērtēt dialektu un izlokšņu bagātību. Tā skolēniem tiek iemācīta cieņa pret dzimto valodu, jo rādīta tās senvēsture, kas latviešu valodu ierindo starp tām valodām, kurās saglabātas senākas formas.

Izmantojot salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atziņas, skaidrots [e], [ē] un [ĕ], [ē] lietojums, piemēram, salīdzināta skaņu kvalitāte gan lietuviešu, gan latviešu valodā lietvārdu celmu un verbu formās: šaurā [e] un [ē] lietojums verbu pagātnes *ē* – celma formās (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 15), tādējādi skolēniem ir skaidrs, kāpēc formā *nesa* ir vokālis ar šauru izrunu, jo audzēkņi zina, ka agrāk šī forma bijusi *nese*.

Turpinājumā mācību grāmatā detalizēti izklāstīts par gala zilbju patskaņu likteni latviešu valodā, minot piemērus no latviešu un lietuviešu valodas. Mācību līdzeklī nav apiets arī jautājums par īsa patskaņa zudumu vārda vidū, ko mūsdienu mācību grāmatās plaši neaplūko, piemēram, skaidrots skaņas zudums vārdā *auns*, norādot, ka izlokšnēs tiek lietota forma *avins*, bet lietuviešu valodā *āvinas*, prūšu valodā *awins*; latviešu valodā *katls*, lietuviešu valodā *kātilas*, senslāvu valodā *komьль*. Gala zilbju vokālisma pārmaiņas rādītas vēsturiskā aspektā, pieminot arī atgriezenisko formu izveidi, par ko liecina [uo] saīsināšanās par [u] tagadnes 1. personā (*liekuos* – *lieku*) (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 16–17).

Autori mācību grāmatā pievēršas arī patskaņu mijai vienas saknes vārdos, salīdzinot, kā patskaņu mija notiek radu valodās (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 17) (*mest*: *mētāt*; sal. kr. *несту*: *носуть* vai vācu *geben* (dot): *ich gab* (es devu). Skolēni tiek iepazīstināti skaņu mijas rindām, turklāt skaidrojot atsevišķas mijas ar ide. pirmvalodas faktiem, norādot, ka mija cēlusies jau ide. pirmvalodā un daļēji bijusi atkarīga no akcenta: pirmatnējie *ei*, *eu*, *er*, *el*, *em*, *en*, bez akcenta izrunāti, latviešu valodā pārvērtušies par *i*, *u*, *ir*, *il*, *im*, *in* (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 16–17).

Nodaļā par akcentu skolēni uzzina par tā vēsturi, kā arī noskaidro, kāpēc Kurzemes rietumu izlokšnēs notiek skaņas [e] pagarināšana tautosillabiska *r* priekšā (*bārgs*, *gārdš*, *vērgs*). Jāatzīmē, ka mācību grāmatā konsekventi ievērots princips salīdzināt valodas dotumus gan literārās valodas, gan izlokšņu valodas līmenī, kas ļauj secināt, ka valodas mācīšanās tiek ievēroti arī valodas vēstures fakti.

Plašajā līdzskaņu apskatā aplūkoti šādi jautājumi: līdzskaņu iedalījums, konsonantu atbilstme ar ide. pirmvalodas skaņām; līdzskaņu izrunas varianti izlokšnēs; līdzskaņu iespraudums; līdzskaņu pārmaiņas. Līdzskaņu pārmaiņas raksturotas, salīdzinot tās ar radu valodām. Piemēram, mācību grāmatas 27. lapaspusē tiek rādīta skaņu savienojumu pārvēršanās par *c*, *dz* (latviešu *caurs* = lietuviešu *kiáuras*; *liecu* = *lenkiù*). Tāpat tiek skaidrots baltu valodu likums, ka [j] zūd starp līdzskani un [i], [e], [ie]: *ceļš*: *celiņš*; *slapjš*: *slapināt* (Endzelīns, Mīlenbahs 1923, 27). Nodaļas beigās mācību grāmatas autori analizē līdzskaņu lietojuma īpatnības izlokšnēs, kā arī skaidro līdzskaņu zudumu baltu un slāvu valodās.

Viktors Ramāns 1928. gadā izdotajā mācību grāmatā iekļāvis ziņas par galvenajām īpatnībām izlokšnēs, norādot atšķirības dialektos. Fonētikas

kursā tiek mācīts par patskaņu likteni gala zilbēs: īso patskaņu zudums, garo patskaņu un divskaņu pārveidošanās gala zilbē: „... arī *e* ir nozudis līdzskaņu celmu vienskaitļa ģenitīvā, piem.: *akmens*, bet leišu valodā: senāk *akmenes* (tagad *akmens*); saīsināts *ā* arī *a-celmu* vienskaitļa ģenitīvā, piem.: *dieva*, *tēva* (lietiski: *dievō*, *tēvō*; *ai* saīsināts par *i*: no īpašības vārdiem atvasinātos apstākļa vārdos, piem. *reti*, *labi*, leišu val.: *retai*, *labai*) (Ramāns 1928, 19–20). Atšķirībā no Jāņa Endzelīna un Kārļa Milēnbaha mācību grāmatas Viktors Ramāns, aplūkojot mācību vielu par patskaņu miju vārdu saknēs, nedod salīdzinājumu ar radu valodām. Līdzskaņu pārmaiņu apskatā autors pievērsies ne tikai mijām vārda saknē, bet arī līdzskaņu cilmes jautājumiem, kur skaidrota jauno līdzskaņu [c], [ɟ] rašanās, piem., *ciets*, *dzīvs*, kur skaņu cilme skaidrota, salīdzinot ar lietuviešu valodas faktiem (*kietas*, *gyvas*).

1937. gadā izdotajā Viktors Ramāna mācību grāmatā *Latviešu gramatika pamatskolām*, kas saskaņots ar 1936. gada mācību programmu, vairs nav iekļautas ziņas par latviešu valodas izlokšņu dotumiem un radu valodām, kā arī nav skaņu un skaņu likumu salīdzinājuma ar citām ide. valodām. Fonētikas apskatā atstātas ziņas par skaņu pārveidojumiem līdzskaņa [j] ietekmē, pamatojot šīs pārmaiņas no vēsturiskā viedokļa (piemēram, *vērsis* – *vērsja* – *vērša*; *vēzis* – *vēzja* – *vēža*; *briedis* – *briedja* – *brieža*) (Ramāns 1937, 7).

30. gadu otrajā pusē laikrakstā *Rīts* norisinās īsa polemika starp ģimnāzijas direktoru Jāni Lapiņu un Jāni Endzelīnu, ko mācīt un ko nemācīt skolā. Jānis Lapiņš raksta: „Latviešu ģimnāzija laikam ir vienīgā visā pasaulē, kur visās klasēs māca gramatiku, pie tam tādu, kurai ir zinātniskās gramatikas nokrāsa. Nedrīkst ignorēt pat latviešu valodas pētniecības vēsturi. Jāiemācās arī leišu valodas elementi tā, kā latviešu valodu var ar to salīdzināt. Augstkalns [runāts tiek par Alvi Augstkalnu] (komentārs mans – N. Dz.) ir pat uzrakstījis ģimnāzijām leišu valodas mācību, pēc šīs grāmatas ģimnāzistiem jāprot tulkot no leišu valodas īsāki teksti un jāzina īsa gramatika. Iegaumējiet, lūdzu, tas viss jāiziet latviešu valodas stundās.” (Liepiņš 1936, 2) Profesors Jānis Endzelīns tā paša laikraksta 10. jūnija numurā sniedz atbildi, ka skolā mācāmā gramatika nedrīkst būt nezinātniska, protams, skolēniem saprotamā valodā, un ka lietuviešu valodas dati palīdz saprast latviešu valodas formu izveidi (Endzelīns 1936, 4). Jāpiekrīt profesoram Jānim Endzelīnam, ka radu valodu dotumi palīdz saprast dzimtās valodas skaņu un formu izveidi, tā padziļinot skolēnu izpratni par valodu.

Tomēr 1937. gadā Viktora Ramāna sarakstītajā mācību grāmatas deviņtajā izdevumā 6. klasei vairs neatrodam ziņas par valodas vēsturi. Grāmatas priekšvārdā autors raksta, ka šī mācību grāmata veidota, piemērojot to 1936. gada mācību programmai (Ramāns 1937, 4), tāpēc valodas vēstures (izloksnes, sakari ar citām valodām) dati vairs mācību grāmatā nav iekļauti; tāpēc vairs netiek salīdzināti radu valodu dotumi, lai pamatotu latviešu valodas skaņu cilmi. Līdzskaņu pārveidojumi *sj>š; tj>š; zj>ž; dj>ž* skaidroti, rādot tikai pārmaiņu mehānismu (*vērsis – vērsja – vēršā; bizes – bizju – bižu; mūris – mūrja – mūrā*).

Pārmaiņas latviešu valodas mācību saturā 1940./1941. mācību gadā

Politiskās pārmaiņas 1940. gadā aizsākas arī nostādņu maiņu latviešu valodas mācīšanā. Par postulātu tiek izvirzīta visa vecā noliegšana, tas ir, jāatsakās no iepriekšējo gadu mantojuma, mācību plāni jāpielāgo citu Padomju Savienības republiku skolu mācību plāniem. Žurnālā *Padomju Latvijas Skola* tiek uzsvērts, ka latviešu valodas programma joprojām atspoguļo tos pašus principus, kas zināmi no buržuāziskās Latvijas laikiem un ka apgūstamais kurss ir stipri teorētisks, tādēļ gramatikas teorētiskā viela vairāk jāsaista ar valodas praktisko lietojumu (Andersone 1941, 33–35). Salīdzinot brīvvalsts laikā izvirzītos latviešu valodas mācību priekšmeta mērķus ar 1940. gadā izvirzītajiem, secināms, ka programmā papildus iekļauts mērķis audzināt skolēnu par derīgu sabiedrības un tautas locekli. Pētot materiālus Latvijas Valsts arhīvā, noskaidrots, ka ar latviešu valodas un literatūras programmas ieviešanu nav veicies tā, kā bijis paredzēts. Tas konstatēts gan janvārī notikušajās skolotāju konferencēs, gan pavasarī pieņemtajos lēmumos. 1941. gada 30. aprīlī Latvijas PSR izglītības tautas komisārs Pēteris Valeskalns secina, ka skolu apgāde ar jaunajām mācību programmām notiek neapmierinoši un ka lēni veicas jaunas mācību grāmatas sastādīšana latviešu valodā un literatūrā. Tāpēc tiek izdota pavēle Nr. 111/49, kurā viens no uzdevumiem ir pabeigt latviešu valodas un literatūras programmu pārstrādāšanu līdz 1941. gada 10. maijam (LVA 700, 333). Pārstrādātā programma iznāk 6000 eksemplāru lielā metienā (LVA 700, 479). Secināms, ka 1940./1941. mācību gadā bija skolas, kurās nebija ne jauno programmu, ne mācību grāmatu – tas redzams skolu direktoru ziņojumos apriņķu tautas izglītības nodaļām, piemēram, 1941.

gada 10. jūnija ziņojumā no Straupes nepilnās vidusskolas lasāms: „Mācības gadu sākot, nebija ne mācības programmu, ne mācības grāmatu. Mācības grāmatu trūkums bija jūtams visu gadu. Pasniedzamo mācības vielu skolotāji paskaidroja klasēs, nodiktēja, skolēni pierakstīja, jeb arī skolotāji deva skolēniem norakstīt brīvlaikos uzdodamās vielas saturu.

Lai gan bija mācības grāmatu trūkums, programmā paredzētā mācības viela izņemta pilnīgi visos mācības priekšmetos, atskaitot latviešu valodu, kur nav izņemta daļa cittautu literatūras laika un pieejamās lasāmās vielas trūkuma dēļ.” (LVA 700, 26)

Programmas projektā vidusskolas klasēm saglabāta iepriekš izmantotā pieeja, kad fonētikas likumi skaidroti, izmantojot salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumus. Programmā vidusskolas 1. klasei [tā laika klašu daļījums] (komentārs mans – N. Dz.) paredzēts apgūt šādas tēmas: *Pamatskolas kursa atkārtojums, paplašinot un padziļinot svarīgākās nodaļas. Vokālismā populāri-praktiskā veidā jāraksturo latviešu valodas intonācijas. Jāapcer e un ē platā un šaurā izruna, tāpat patskaņu kvantitāte savienojumos ar, er, ār, ēr atkarībā no intonācijas. Konsonantismā jāpakavējas pie palatalizācijas.*

Vidusskolas 3. klasē: *Latviešu valodas dialekti un to raksturīgākās pazīmes. Patskaņu un divskaņu pārveidības – izžušana un saīsināšanās – latviešu valodā, salīdzinot ar leišu valodu un atsevišķām latviešu valodas senatnīgām formām. Patskaņu mija. Vārda akcents un intonācijas. Atsevišķas konsonantisma parādības: veco tautosillabisko an, ne, in, un pārveidības, asimilācija, disimilācija, metateze un atsevišķu līdzskaņu zudums.* (LVA 700, 464)

1940./1941. mācību gadā neiznāk jauna mācību grāmata latviešu valodas gramatikā, lai gan iespiešanai 1941. gada janvārī tiek parakstīta Valerijas Bērziņas sarakstītā un Jāņa Endzelīna rediģētā grāmata *Latviešu valodas gramatika* (LVA 700, 40), kas paredzēta vidusskolai. Latvijas Valsts arhīva materiālos (LVA 700, 40a) atrodamas arī recenzijas par šo mācību grāmatu.

1941./1942. gada mācību programmā ziņas par latviešu valodas izloksnēm un saistību ar citām radu valodām iekļautas vidusskolas kursā, piemēram, 9. klasē tiek paredzēts mācīt par šādiem tematiem: *Latviešu valodas dialektika un to raksturīgākās pazīmes* (3), *patskaņu un divskaņu pārveidības* (4), *patskaņu mija* (1), *vārda akcents un intonācija* (1), *atsevišķas konsonantisma parādības* (3) [iekavās norādīts temata apguvei paredzētais stundu skaits] (komentārs mans – N. Dz.) (LVA 700, 465).

Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības fakti mācību grāmatās Latvijas PSR (1945–1958)

Pēc Otrā pasaules kara latviešu valodas mācību grāmatas iznāk gan PSRS okupētajā Latvijā, gan trimdā. Trimdā tiek izdota jau pieminētā Valerijas Baltiņas-Bērziņas *Latviešu valodas gramatika* (Bērziņa 1946), kurā autore balstās uz Jāņa Endzelīna valodnieciskajiem pētījumiem un atziņumiem, tādējādi turpinot jau 20. gadu beigu tradīciju mācību grāmatu sākt ar latviešu valodas izlokšņu īpatnību apskatu. Vidus dialekta apskatā konstatēts, ka refleksīvajos verbos vēl sastopams atgriezeniskais elements starp verba piedēkli un sakni (*apsavilku*). Vidusskolas kursā (atšķirībā no agrākajām mācību grāmatām) runāts par *u* paglābumu *v* un *b* priekšā, tā norādot uz senākām lietvārdu un skaitļa vārdu formām – *dui* < *duvi* vai *duvu* = *divi*; *zuv* = *zivs*; *dubans* = *dibens* (Bērziņa 1946, 9). Līdzīgi kā minētajās Ramāna un Endzelīna mācību grāmatās, arī šajā mācību līdzeklī autore norāda, ar ko latviešu valoda galvenokārt atšķiras no lietuviešu valodas: skaņu pārveidojumi (*an*, *en*, *in*, *un*), skaņu atbilstmes. Tāpat doti salīdzinājumi ar prūšu valodu.

Mācību programmā (Programa 1945a, 3–4), kas izdota Latvijā 1945. gadā, 8. klasē [vidusskola pēc tā laika klašu numerācijas] (komentārs mans – N. Dz.) skaņu mācībā paredzēts apgūt fonētiskos procesus, ievērojot vēsturiskos skaņu pārmaiņu principus, kā arī salīdzināt tos ar lietuviešu valodu. 12. klasē savukārt skolēniem bija jāapgūst mācību viela par latviešu valodas izloksnēm un dialektiem, kā arī jāaplūko latviešu valodas un citu ide. valodu saistība (tuvākās radu valodas). Šis mācību saturs daļēji (skatītas skaņu cilmes, skaņu pārveidojumi valodas vēstures attīstības gaitā) realizēts Annas Tirzmalas un Zentas Deglavas latviešu valodas mācību grāmatā 5.–7. klasei (Tirzmala, Deglava 1945, 10–16) (tātad jau pirms vidusskolas kursa), lai gan mācību programma pamatskolai to nemaz neparedz (Programa 1945). Vidusskolai paredzētā mācību grāmata, kurā ir īstenota vēsturiskā pieeja izlokšņu un dialektu, kā arī fonētisko procesu vēsturiskajam skatījumam, izsauc asu kritiku (Dzintars 2009, 52–53).

Pamatskolām domātajās mācību grāmatās 1947. un 1950. gadā (Tirzmala, Deglava 1947; Tirzmala, Deglava 1950) vairs nav izmantoti salīdzināmi vēsturiskās valodniecības fakti, kas liecina par to, ka mainās attieksme pret valodas vēstures jautājumiem.

Latvijā 1948. gadā izdotajā *Latviešu valodas gramatikā* (Alksnis, Vilāns 1948, 6–8) ir norādītas raksturīgākās izlokšņu īpatnības, kas nelielās ni-ansēs atšķiras no Valerijas Bērziņas gramatikas grāmatas, bet vairs netiek atklātas tās pārmaiņas fonētiskajā līmenī, kas notikušas latviešu valodā sa-līdzinājumā ar lietuviešu valodu. Saglabātas ir ziņas par gala zilbju patska-ņu un divskaņu pārveidošanos, tādējādi tomēr skaidrojot formu izveidi, ievērojot salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumus, piemēram, a-celmu lietvārdos zudusi a skaņa: *sargs*, senāk **sargas*, *tēvs*, senāk **tēvas* (Alksnis, Vilāns 1948, 11).

Atšķirībā no Latvijas brīvvalsts laikā tapušajām grāmatām nav tik dzi-ļas skaņu cilmes analīzes. Tas skaidrojams arī ar ierobežoto mācību satu-
ra apjomu. 1947. gada mācību programmā par latviešu valodas izplatī-
bu, dialektiem, izloksnēm un tuvākajām radu valodām atvēlētas 3 mācību
stundas (Programa 1947, 4). Arī skaņu apskatā vairs programma neparedz
skaņu salīdzināšanu un cilmes skaidrošanu, tāpēc mācību grāmatas saturs
pārsniedz programmā paredzēto apjomu, kas tai laikā nebija pieļaujams.
Noteikti jāņem vērā arī tendences, kas liek mainīt akcentus mācību satura
izvēlē un realizācijā. Uzmanības vērta ir skolu pārvaldes priekšnieka J. Ģī-
bieša vēstule LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietniekam b. Os-
trovam. „Par skolu attīstību Padomju Latvijā” 1948. gada 6. jūlijā „[.] Arī
kvalitatīvā ziņā skolu darbs arvien uzlabojas: skolēnu zināšanas kļūst pilnī-
gākas, dziļākas un stingrākas. No skolu programām pilnīgi izmēsta viltus
zinātne, dažādi ideālisma murgi utt. Viņas balstās uz marksisma-ļeņinisma
zinātniskiem pamatiem.” (LVA 700, 55) Vēstulē paustais ļauj secināt, ka
primārais tagad mācību saturā kļūst idejiskais princips, kad vispirms tiek
vērtēts, vai mācību saturs atbilst valdošajām ideoloģiskajām nostādņēm.
Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atziņas padomju ideoloģijas kontek-
stā vairs nav aktuālas. To var secināt, skatot 1950. gada mācību program-
mu, kurā par fonētikas apguvi rakstīts šādi: „Gramatikas kurss ietver sevī
arī fonetiku. Fonetika, pirmkārt, iemāca pareizu izrunu (piem., šaurā un
platā „e” izrunu), otrkārt, noskaidro attieksmes starp izrunu un rakstību
(balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu izruna un rakstība), nostiprinot pareiz-
rakstības mākas; treškārt, tā nepieciešama, lai mācītu morfoloģiju. [.]”
(LVA, 179) Vairs ne ar vārdu programmā netiek pieminēts vēsturiskuma
princips skaņu pārmaiņu un miju noskaidrošanā. Identiska programmati-
ka nostādne atrodama arī mācību programmās no 1955. līdz 1958. gadam

(Programa 1955, 4; Programa 1956, 4; Programa 1957, 4; Programa 1958, 5). Īpaši jāatzīmē 1958. gada mācību programma pamatskolai, kur noteikts, ka 5. klasē vairs nav jāmāca visi likumi, kas nosaka *e*, *ē* izrunu, bet jāpievērš skolēnu uzmanība tam, ka šīs skaņas izrunā divējādi, un jādod vingrinājumi šo skaņu pareizā izrunā (Programa 1958, 5). Protams, ka tas nozīmē arī atteikšanos no vēsturisko parādību skaidrošanas, kas nosaka skaņu izrunu. Bez šaubām, 5. klases skolēniem šāds vēsturisks skatījums būtu par sarežģītu arī no mūsdienu viedokļa.

1952. gadā iznāk *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952) – šajā mācību grāmatā (arī vēlākajās šī autoru kolektīva sarakstītajās mācību grāmatās) fonētikas apskatā vairs netiek pieminēti vēsturiskie aspekti skaņu pārmaiņās. Vien nodaļā *Valodas attīstība* (Grabis, Niedra, Ārensone 1952, 324) autori norāda, ka „vairākos gadsimtos latviešu valodas gramatiskajā uzbūvē pārmaiņas radušās tikai nedaudzās gramatiskās parādībās. Ir zudusi pirmajos rakstos sastopamā daudzskaitļa datīva galotne *-ms* (*rokāms, sirdīms, upēms*)”. Par literārās valodas kopējiem atzīti Juris Alunāns un Atis Kronvalds, nākamais pieminētais laika posms ir padomju iekārtas nodibināšana Latvijā. No mācību grāmatas ir pazudis vesels posms Latvijas valodnieciskās domas attīstībā; nozudis ir arī Jāņa Endzelīna vārds. Par izloksnēm un dialektiem skolēni vien uzzina dialektu nosaukumus un ģeogrāfisko izplatību. Nav minēti izlokšņu piemēri. Par attieksmi pret izloksnēm liecina mācību grāmatas fragments: „Literārajai valodai attīstoties un ieviešoties plašāk visos novados, izlokšņu īpatnības pamazām zūd. Sevišķi ātri vietējo izlokšņu īpatnības zūd padomju iekārtas laikā sakarā ar tautas materiālās dzīves un kultūras dzīves straujo attīstību, sakarā ar visas tautas izglītības līmeņa celšanos, sakarā ar zinātnes atzinumu izplatīšanos plašās tautas masās.” (Grabis, Niedra, Ārensone 1952, 326) Padomju ideoloģijai vēlamā tautu un valodu nivelēšanās jau uzrādīta kā reāla īstenība. 50. gadu beigās mācību grāmatās pamatskolai par latviešu valodas izloksnēm un fonētiskajām atšķirībām tajās vairs netiek mācīts.

Plašāk salīdzināmi vēsturiskās valodniecības fakti izmantojums mācību saturā fonētikas kursā izmantots vidusskolai domātajās mācību grāmatās (Jankevics 1954; Gailums, Vilāns 1958), lai gan abās vidusskolas mācību grāmatās šis mācību saturs ir iespiests petitā, tātad to var apgūt fakultatīvi. Runājot par latviešu valodas dialektiem, tiek minētas skaņu pārmaiņas, kas raksturīgas attiecīgā dialekta izloksnēs, piemēram, tiek minēts, ka lībiskajā

dialektā diftongiskie savienojumi *ir, ur* pārvērtušies par *īr, ūr* vai *ier, uor*. Augšzemnieku dialekta aprakstā minēti raksturīgākie fonētiskie procesi: krītošās un stieptās intonācijas sakritums, tipiskākie skaņu pārvēršanās gadījumi *a>o, ā>ō, ē>a, ē>ā, ī>ei, ie>ī* (Jankevics 1954, 12–13; Gailums, Vilāns 1958, 11–13).

Skaņu sistēmas raksturojumā konstatētas pārmaiņas gan vokālismā, gan konsonantismā, pamatojot tās ar salīdzināmi vēsturiskās valodniecības faktiem. Vokālismā uzmanība pievērsta īso patskaņu zudumam gala zilbē un garo patskaņu saīsināšanās procesam: *kāts<kātas; tēvs<tēvas; tēva<tēvā; brāļa<brālā; pelus<pelūs*. Turpat skaidrota divskaņu saīsināšanās: *ceļu<ceļuo (ceļos); tēvus<tēvuos* (Jankevics 1954, 37–38; Gailums, Vilāns 1958, 35–36). Raksturojot īso patskaņu zudumu un garo patskaņu saīsināšanos, netiek veikts salīdzinājums ar radu, respektīvi, lietuviešu valodu, kur sastopamas senākas formas. Vidusskolas kursā būtu nepieciešams veikt valodas faktu salīdzinājumu ar radu valodām, jo tas ļauj labāk izprast valodas attīstības vēsturiskos procesus.

Alternācija aplūkota, skaidrojot to ar senu valodas parādību, un skolēniem tiek rādītas patskaņu miju rindas, minot attiecīgus piemērus (Jankevics 1954, 38–39; Gailums, Vilāns 1958, 37). Jāsecina, ka alternācijas apskats mācību grāmatās ir tikai teorētiskās izpratnes līmenī, jo no metodiskā viedokļa teorētiskās zināšanas netiek nostiprinātas praktiski: uzdevumā ir jālasa teksts un jānosaka mēles pacēlums un tā vieta, izrunājot patskaņus, bet ne vārda par to, ka uzdevuma tekstā būtu meklējami tie vārdi, kuros alternācija notiktu.

Vērtējot salīdzināmi vēsturiskās valodniecības faktu izmantojumu fonētikas mācību satura izklāstā latviešu valodas fonētikas kursā vidusskolā, secināms, ka laika posmā no 1948. gada līdz 1958. gadam zūd valodas faktu salīdzinājums ar radu valodām, kā arī mācību saturs par skaņu pārmaiņu vēsturisko attīstību iegūst fakultatīvu raksturu.

Nobeigums

Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības faktu izmantojums latviešu valodas mācību grāmatās dod skolēnam iespēju vispusīgāk saprast savas valodas vēsturiskās saknes, analizēt vēsturiskos procesus, kas notikuši valodas attīstības gaitā. Neatkarīgās Latvijas pastāvēšanas laikā, kad skolās izmantoja Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha mācību grāmatu (citi autori

tai laikā savās mācību grāmatās izmantoja šo valodnieku atziņas), skolēni tika iepazīstināti ar fonētiskajiem procesiem, ar latviešu valodu dialektu un izlokšņu sistēmu, kas ir ikvienas valodas bagātība. Īpaši detalizēti valodas vēstures jautājumi aplūkoti vidusskolas kursā; pamatskolā skolēnus aicināja ieklausīties ģimenes locekļu runā, īpaši vecākās paaudzes teiktajā, lai saklausītu izlokšņu īpatnības.

Pēc Otrā pasaules kara mācību programmās fonētikai tiek atvēlēta mazāka vieta, jo par svarīgākām valodniecības nozarēm tiek atzītas morfoloģija un sintakse jeb gramatika. Vēsturiskais skatījums uz fonētiskajām parādībām pamatskolas kursā tiek sašaurināts, vairs neskaitot izlokšņu īpatnību cēloņus, neanalizējot skaņu pārmaiņu procesus, nesastatot un nesalīdzinot latviešu un lietuviešu valodu faktus. 20. gadsimta 50. gados tiek apgalvots, ka izlokšnes lēnām zūd, skolotājiem jāvelta uzmanība („jācīnās”) izlokšņu īpatnību izskaušanai skolēnu runā, tāpēc valodas vēsturei veltīto jautājumu loks tiek sašaurināts, par prioritāti uzlūkojot marksistisko valodniecību, kur lielāka uzmanība pievērsta politiķu uzskatiem par valodu, nevis procesiem, kas valodā notikuši tās vēsturiskās attīstības gaitā. Jaunās tendences valodniecībā, kad populārs kļūst marrisms (tiesa, Latvijas skolu mācību grāmatās šo pseidozinātnisko skatījumu nepagūst ieviest), arī, šķiet, ir viens no faktoriem, kura dēļ vēsturiski salīdzināmās valodniecības faktu izmantojums dzimtās valodas mācību grāmatās pamatskolai iet mazumā, līdz zūd pavisam. No mūsdienu lingvodidaktikas skatījuma jāatzīst: respektējot skolēnu vecumposma īpatnības, uztveri, loģiskās domāšanas spējas, ar salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atziņām būtu jāiepazīstas vidusskolas posmā, jo pamatskolas skolēniem apgūt valodas fonētisko procesu vēsturisko pamatojumu ir visai sarežģīti, tāpēc šajā izglītības posmā valodas vēstures jautājumi, kas skatīti salīdzinošā aspektā, nebūtu iekļaujami.

Literatūra

Mācību grāmatas

- Alksnis, Vilāns 1948 – Alksnis, Miķelis, Otomārs, Vilāns. *Latviešu valodas gramatika: vidusskolas kurss*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Bērziņa 1946 – Bērziņa, Valerija. *Latviešu valodas gramatika: vidusskolas kurss*. Eslingena: Latviešu apgāds.
- Endzelīns, Milēnbahs 1907 – Jānis Endzelīns, Kārlis Milēnbahs. *Latweeschu walodas mahziba*. Rīga: Sichmanis.

- Endzelīns, Milenbahs 1923 – Jānis Endzelīns, Kārlis Milenbahs. *Latviešu gramatika*. Otrais izdevums. Rīga: Valtera un Rapas akciju sabiedrības izdevums.
- Endzelīns, Milenbahs 1923 – Jānis Endzelīns, Kārlis Milenbahs. *Latviešu gramatika*. Trešais izdevums. Rīga: Valtera un Rapas akciju sabiedrības izdevums.
- Gailums, Vilāns 1958 – Gailums Klements, Otomārs Vilāns. *Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei. 1. daļa*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Grabis, Ārensone, Niedra 1952 – Rūdolfs Grabis, Grieta Ārensone, Vera Niedra. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Jankevics 1954 – *Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei. 1. daļa*. Alfrēda Jankevica red. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Ramāns 1928 – Viktors Ramāns. *Latviešu valodas mācība vidusskolām un pašmācībai*. Rīga: Latvju Kultūras spiestuve.
- Ramāns 1937 – Viktors Ramāns. *Latviešu gramatika pamatskolām: sistēmatisks kurss*. Devītais izdevums. Rīga: A. Gulbja izdevniecība.
- Tirzmalā, Deglava 1945 – Anna Tirzmalā, Zigrīda Deglava. *Latviešu valodas mācība no V–VII klasei*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds.
- Tirzmalā, Deglava 1945 – Anna Tirzmalā, Zigrīda Deglava. *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Tirzmalā, Deglava 1950 – Anna Tirzmalā, Zigrīda Deglava. *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Mācību programmas (kārtotas hronoloģiski)

- Programu projekts 1921 – *Latvijas tautskolas (pirmskolas, pamatskolas, papildu skolas) programmu projekts*. Rīga: A. Gulbja apgāds.
- Programa 1925 – *Latvijas tautskolu programma*. Rīga: LETA.
- Programa 1945 – *Latviešu valoda un literatūra. Pamatskolu programma (1.–7. klasei)*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds.
- Programa 1945a – *Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma VIII–XII klasei*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds.
- Programa 1947 – *Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma no VIII–XII klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Programas 1950 – *Latviešu valodas un literatūras programma V–VII klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Programa 1955 – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma skolām ar latviešu mācību valodu V–VII klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Programa 1956 – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma V–VII klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Programa 1957 – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma V–VII klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Programa 1958 – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma V–VII klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Raksti

- Andersone 1941 – M. Andersone. Daži vārdi par latviešu valodas mācīšanu skolās. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 3, 33.–35. lpp.
- Dzintars 2009 – Normunds Dzintars. Uzdevumu tekstu tematiskais spektrs Miķeļa Alkšņa un Otomāra Vilāna *Latviešu valodas gramatikā. Vidusskolas kurss. Tekstas: lingvistika ir*

poetika, 17. Tarptautinēs mokslinēs konferencijās medžiaga. Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla, 52–53.

Endzelīns 1936 – Jānis Endzelīns. Par latviešu valodas programmu ģimnāzijām. *Rīts*, Nr. 159, 4. lpp.

Lapiņš 1936 – Jānis Lapiņš. Par paviršību mācībās. *Rīts*, Nr. 152, 2. lpp.

Latvijas Valsts arhīva materiāli (kārtoti pēc lietu numuriem)

LVA 700, 26 – *Par Straupes vidusskolas ziņojumu*. LVA, 700. f., 1. apr., 26. l., 37. lp.

LVA 700, 40 – *Par Valerijas Bērziņas grāmatas izdošanu*. LVA, 700. f., 1. apr., 40. l., 3. lp.

LVA 700, 40a – *Par Valērijas Bērziņas grāmatas recenzijām*. LVA, 700. f., 1. apr., 40. l., 4–12. lp.

LVA 700, 55 – *Par skolu attīstību Padomju Latvijā 1948. gadā*. LVA, 700. f., 5. apr., 55. l., 17. lp.

LVA, 179 – *Paskaidrojumi 1950. gada mācību programmai*. LVA, 700. f., 5. apr., 179. l., 5–7. lp.

LVA 700, 333 – *Par skolu apgādi ar programmām*. LVA, 700. f., 1. apr., 333. l., 40. lp.

LVA 700, 464 – *Vidusskolu mācību programma 1940./1941. m. g.* LVA, 700. f., 1. apr., 464. l., 28–30. lp.

LVA 700, 465 – *Pamatskolas mācību programma 1940./1941. m. g.* LVA, 700. f., 1. apr., 465. l., 129–132. lp.

LVA 700, 479 – *Par mācību programmu iznākšanu 1941. gadā*. LVA, 700. f., 1. apr., 479. l., 242. lp.

Normunds Dzintars

LYGINAMOSIOS ISTORINĒS KALBOTYROS FAKTAI AIŠKINANT FONETIKOS MOKYMO TURINĪ LATVIŅŲ MOKYKLŲ GRAMATIKOSE 1920–1950 M.

Santrauka

1907 m. išeistoje Janio Endzelyno ir Karlio Miülenbacho „Latvių gramatikoje“ (Latviešu gramatika. Endzelīns, Milēnbahs 1907) pirmą kartą pateikiama nemaža lyginamosios istorinės kalbotyros duomenų: nagrinėjami latvių kalbos istorijos klausimai, santykiai su giminiškomis kalbomis, garsų ir žodžių formų panašumai bei skirtumai latvių ir lietuvių kalbose. Nepriklausomoje Latvijos Respublikoje išleistuose vadovėliuose fonetikos klausimai nagrinėjami istoriniu požiūriu, aiškinama garsų kilmė, atitikmenys lietuvių kalboje. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo išleistose mokyklų gramatikose lyginamosios istorinės kalbotyros faktų pateikiama labai mažai, ypač mokant fonetikos vidurinėje mokykloje.

Straipsnio tikslas – ištirti lyginamosios istorinės kalbotyros faktų panaudojimą dėstant latvių kalbos fonetiką. Ugdymo programų ir vadovėlių, išleistų 1923–1940 ir 1945–1958 m., chronologinė–sisteminė analizė leido atskleisti pateikiamų lyginamosios istorinės kalbotyros duomenų apimtis ir tendencijas.

Nepriklausomoje Latvijos Respublikoje mokyklose buvo mokomasi iš Janio Endzelyno ir Karlio Miūlenbacho vadovėlio, kitų autorių parengtuose vadovėliuose remiamasi J. Endzelyno ir K. Miūlenbacho metodika. Mokiniai buvo supažindinami su istoriniais fonetiniais procesais, latvių tarmių ir patarmių sistema.

Po Antrojo pasaulinio karo mokymo programose fonetikai skiriama mažiau dėmesio, svarbiausiomis laikomos morfologija ir sintaksė. Todėl istorinis požiūris į fonetinius reiškinius susiaurintas: nebeanalizuojamos latvių tarmės, garsų raida ir santykiai su giminiškomis kalbomis. Atsižvelgiant į mokinių amžiaus ypatumus, pertvarkomos mokymo programos: fonetinių procesų raidos klausimai perkeliama į vidurinės mokyklos programą, nes pagrindinės mokyklos mokiniams per sunku suvokti istorinės fonetikos dalykus. Tačiau ir vidurinės mokyklos programose, palyginti su prieškarinėmis, istorinei fonetikai skiriama labai mažai dėmesio. Skiriasi ir dviejų aptariamų laikotarpių kalbininkų požiūris į lyginamąją istorinę kalbotyrą: 1948 m. išėjusiame vadovėlyje (Alksnis, Vilāns 1948) visas fonetikos mokymo turinys yra privalomas, o 1954 ir 1958 m. išleistame vadovėlyje (Jankevics 1954; Gailums, Vilāns 1958) latvių kalbos garsų kilmės ir raidos skyrius išspausdintas petitu, vadinasi, neprivalomas.